

⁵⁶ ЦДІАЛ. – Ф.179. – Оп.7. – Спр.13263. – Арк.177.⁵⁷ Там само. – Арк.186.

Basing upon archival and private sources the article shows pedagogical and gymnasium activity of a famous historian I.P.Krypiakevych in 1909–1939. Special attention is paid to his participation as a member of Ukrainian Pedagogical Community in Ukrainization of school sphere of Haluchyna and to his active work on solving the problem of national schools.

М.М.Москалюк*

З ІСТОРИЇ РОЗВИТКУ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається проблема становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано еволюцію становлення даної галузі та її значення в економічному та історичному розвитку країни.

У початковий період свого існування мануфактурна цукрова промисловість у нашій країні за своїм характером мало чим відрізнялася, наприклад, від суконної або металургійної галузей. Вона являла собою ту оригінальну організацію промисловості, що ґрунтувалася на праці кріпосних селян. Проте конкретні обставини, за яких виникло і розвивалося цукрове виробництво в Росії, обумовили те, що формування великої машинної індустрії проходило тут тим оригінальним шляхом, який винятково рідко мав місце в інших галузях – шляхом прямого переростання кріпосної мануфактури (із переходом на вільнонайману працю) у капіталістичну фабрику. Щоправда, це переростання в цукровій промисловості виявилось доступним далеко не для всіх мануфактур, а діяло лише як панівна тенденція¹.

Цукробурякова промисловість на континенті Європи виникла на початку ХІХ ст. До початку ХІХ ст. Європа споживала тростинний цукор, що ввозився з англійських колоній. Перший цукровий завод був збудований у Росії у 1800 р. в с. Алаб'єві Чернського повіту Тульської губернії. 1825 р. в Росії діяло лише два цукрові заводи. За іншими даними у 1825 р. в Росії було 7 цукрових заводів². Розширення цукрової промисловості проходило швидкими темпами. У 1848 р. було 259 заводів із виробництвом сирцю у 962 тис. пудів; у 1861 р. кількість заводів збільшилася до 432 із виробництвом сирцю відповідно у 3996 тис. пудів цукру. Проте цей ріст гальмувався відміною кріпосного права, і в 1869 р. було всього 402 заводи з виробництвом майже наполовину меншим. Але з цього періоду розвиток цукрового виробництва проходив швидкими темпами, хоча кількість заводів порівняно з попереднім періодом зменшувалася (1893 р. – 224 заводи), виробництво цукру, у цілому, значно зросло³.

Для сприяння розвитку цукрової промисловості встановлюється мито на довізний цукор. Починається посилене будівництво нових цукрових заводів: у 1832 р. в Росії їх було вже 20, а в 1839 р. – близько 100. Ці заводи були вогневі, надзвичайно примітивного характеру. Вироблялося цукру всього кілька десятків пудів на добу⁴.

* Москалюк Микола Миколайович – канд. іст. наук, викладач кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Перші цукрові заводи в Україні виникли на початку 20-х років XIX ст. у Подільській, Чернігівській і Київській губерніях⁵. У 1827 р. був заснований перший цукровий завод у Бершаді Подільської губернії графом Машковським, який дуже ретельно вивчав дану галузь промисловості у Франції 1826 р.⁶ У 30-х роках в Україні було лише 6 цукрових заводів. Потім будівництво їх посилюється, і в 40-х роках тут уже налічується 2/3 усіх цукрових заводів Росії⁷.

Цукрові заводи в Україні були однією з перших, якщо не першою формою капіталістичного виробництва, яке виникло всередині кріпосного господарства⁸.

Спочатку цукрове виробництво в Україні перебувало у руках поміщиків та іноземних комерсантів. Після реформи 1861 р. воно набирає капіталістичного характеру і концентрується в руках великих підприємців. Також цукрові заводи в цей період перебували і в руках євреїв⁹.

У перші роки після реформи 1861 р. виробництво у цукровій промисловості зменшилося¹⁰. Цукрова промисловість вступила у смугу кризи, особливо у перші два роки. У поміщиків-цукрозаводчиків гостро відчувалася нестача вільних капіталів. Не вистачало сировини (оскільки відразу ж після розкріпачення селяни майже не засівали буряків), робочих рук (селяни, які раніше відбували на заводах панщину, не хотіли йти на цукроварні). Тому кількість заводів почала швидко зменшуватися, а розмір річного виробництва цукру на початку 60-х років значно скоротився. Селянська реформа «порушила устрій поміщицького господарства, заснованого не стільки на капіталі, скільки на примусовій праці»¹¹.

Однак у цілому в Україні цукрова промисловість досить швидко стала на ноги. Передусім стрімко зростав ринок вільнонайманої робочої сили. Коли із селян почали збирати недоїмки, примушували сплачувати викупні платежі, то це спонукало їх знову йти на цукроварні, щоб заробити гроші. Сезон цукроваріння розпочинався восени, після закінчення польових робіт, і це, зокрема, забезпечувало цукроварні робочою силою з місцевих селян, «особливо тих, які від постійних робіт на заводах набули певних навичок»¹².

У 1860–1861 рр. в Україні діяло 229 цукрових заводів, або 59% загальної їх кількості в Росії. Вони виробили понад 3 млн пудів цукру-піску, що становило 80% його загальноросійського виробництва. Крім того, в Україні був 21 (із 38 в Росії) рафінадний завод. У 1860–1861 рр. вони виробили 1,4 млн пудів цукру (54%). У наступні роки число цукрових заводів зменшувалося, а виробництво цукру внаслідок концентрації виробництва зростало¹³. За даними К.Г.Воблого в 1861–1862 рр. в Україні було засновано 243 нові цукроварні і закрито 175 старих¹⁴.

У 1861–1863 рр. цукрове виробництво дещо занепало, що було викликано загальними економічними умовами, фінансовими труднощами, зменшенням виробництва сировини. У 1862–1863 рр. закрилося 13 цукрових заводів, внаслідок чого вироблено 1,6 млн пуд. цукру, а загалом по країні – 1,9 млн пуд. Зазнала краху, наприклад, фірма Яхненків, капітал якої становив майже 4 млн руб. Проте з другої половини 60-х років у цукровій промисловості почалося піднесення. Нові підприємства створювалися переважно на пайових засадах¹⁵.

Уже в другій половині 60-х років випуск цукру перевищив дореформений рівень і почав зростати швидкими темпами.

Характерною рисою пореформеної цукрової промисловості був її крупно капіталістичний характер. У 1872 р. вартість окремої цукроварні в Україні була не нижче 100 тис. руб., у 1882 р. вартість акціонерного цукрового заводу становила від 250 тис. до 1 млн руб. На 1 жовтня 1883 р. у Київському страховому товаристві було застраховано 90 цукрових заводів вартістю в 32,6 млн руб.¹⁶

Якщо прослідкувати розвиток цукроваріння на Правобережній Україні, то слід сказати, що цукрове виробництво розвивалося в усіх трьох губерніях Правобережжя. Зокрема, у Волинській губернії у 1877 р. нараховувалося 650 фаб-

рик і заводів, серед яких домінуючу роль відігравали саме цукрові заводи¹⁷. Чотири цукрових заводи братів Терещенків (Андрушівський, Червонський, Корвинецький та Іванківський) у 1883 р. на Житомирщині виробили 560 тис. пудів цукру-піску¹⁸. У 1912 р. у губернії було 16 цукрових заводів, які переробили 2905865,2 берківців цукру¹⁹, а в 1914 р. – 15 заводів²⁰.

Після реформи швидко розвивалася промисловість на Київщині, в основному по переробці продуктів сільського господарства. Особливо інтенсивно зростала цукрова промисловість. Уже 1865 р. тут було 72 цукрові заводи. Характерна риса промисловості того часу – висока концентрація виробництва²¹. У 1898 р. нараховувалося 63 цукрові заводи²², 1905 р. – 75²³, 1907 р. – 74²⁴ та у 1908 р. також 74 заводи²⁵.

У 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула тут 5800 тис. берківців, на Волині в 1875 р. 7 цукроварень переробили лише 243 тис. берківців. У 1880 р. загальна вартість виробленого на Київщині цукру коливалася від 6 до 8 млн руб., а на Волині – 2,9 млн. Одним із найбільших цукрових господарств був Смілянський маєток графів Бобринських, який розташовувався в Черкаському й Чигиринському повітах на Київщині²⁶. Найбільше цукрового буряку збирали у Канівському повіті. Майже весь буряк перероблявся на місцевих заводах, лише з декількох плантацій Бердичівського повіту він доставлявся на заводи сусідніх Подільської і Волинської губерній²⁷.

Уже на середину 80-х років XIX ст. цукрові буряки сіяли в Канівському і Васильківському повітах в усіх маєтках, у Черкаському, Таращанському і Липовецькому – у 3/4 маєтку, у Звенигородському, Чигиринському, Бердичівському і Уманському повітах – майже у половині маєтків. Загалом у всіх цих повітах буряковій плантації займали 12,3% оброблюваних площ²⁸.

У промисловому виробництві Подільської губернії найважливіше місце посідала харчова промисловість. На її частку припадало 85% всього промислового виробництва²⁹. У Подільській губернії у 1862 р. працювало 39 цукрових заводів³⁰, 1863–1864 рр. – 32³¹, 1886–1887 рр. – 46³², 1890 р. – 43³³, 1891 р. – 44³⁴, 1892 р. – 44³⁵, 1893 р. – 43³⁶, 1895 р. – 44³⁷, 1896 р. – 46³⁸, 1897 р. – 46³⁹, 1899 р. – 47⁴⁰, 1901 р. – 52⁴¹, 1903 р. – 52⁴², з яких у Літинському повіті домінуючими були три заводи⁴³, 1905 р. – 53⁴⁴ та в 1909 р. – 51⁴⁵. Із наведених даних можна судити і про нерівномірний випуск продукції заводами цукрової промисловості по губерніях Правобережжя, оскільки кількість заводів у різний період розвитку була неоднаковою.

У 1866 р. на Літинському цукровому заводі Подільської губернії було виготовлено 16605 берківців буряку, з яких 8960 пудів піску, у 1867 р. виготовлено 11906 пудів і в 1869 р. – 16000 пудів цукру-піску⁴⁶.

Не витримавши конкуренції, у 1885–1886 рр. Загнітківський цукровий завод Подільської губернії зазнав збитків і збанкрутував, про що йдеться у звіті губернатора⁴⁷.

Також слід відмітити, що в 1895 р. почав працювати Проскурівський цукровий завод Подільської губернії⁴⁸, 1899 р. – Гайсинський⁴⁹, 1900 р. – Барський Могилівського повіту⁵⁰. У 1913 р. було засновано 6 цукрових заводів у Вінницькому повіті даної губернії⁵¹.

Наприкінці XIX ст. три губернії Правобережжя виробляли 69% цукру всієї імперії. Продукція перевищувала 100 тис. пудів на рік у кожному з повітів смуги, яка з півночі на південь тяглася через Житомир, Бердичів, Гайсин і Умань⁵².

Варто зауважити кількість берківців посадженого цукрового буряку і витрати на його виробництво у Подільській губернії. Зокрема, за період 1900–1901 рр. Вишневічківським цукровим товариством було посаджено 5172 берківців буряку⁵³, на Вищеольчедаївському заводі в даний період витрати на виробництво становили 1767 тис. руб.⁵⁴, Щедриківському – 126 302 руб.

80 коп.⁵⁵, Сатанівському – 195 937 руб. 25 коп.⁵⁶, у 1901–1902 рр. Вишне-
чиківському – 5340 руб. 87 коп.⁵⁷, Вищеольчедаївському – 7643 руб. 05 коп.⁵⁸
і 1902 р. Щедриківському – 130 832 руб.⁵⁹

**Табл.1. Розвиток цукрового виробництва на Поділлі у першій половині
XIX – на початку XX ст.⁶⁰**

Роки	Діючі цукроварні	Із них залишилося до 1913 р.
1841	14	5
1851–1852	29	5
1859–1860	31	6
1871–1872	32	9
1881–1882	50	18
1891–1892	44	7
1901–1902	51	1
1911–1912	52	1

Отже, Поділля своєю цукровою продукцією посідало друге місце (після Київщини) серед усіх європейських губерній колишньої Росії, виробляючи понад 20% всього російського цукру.

Колосальна переробка двох найбільших цукроварень (Тростянецької 68 тис. пуд. добової переробки та Гніванської – 64,5 тис. пуд.) ставила їх на 3 і 4 місця за розміром добової переробки серед цукроварень усієї Російської імперії після Теткінської (81 тис. пуд. добової переробки) на Курщині, Віринської (77 тис. пуд.) на Харківщині та Сабіно-Знаменської (70 тис. пуд.) на Херсонщині⁶¹.

Продукти цукрово-бурякового виробництва на Поділлі своєю вартістю становили 85% вартості виробництва сільськогосподарської індустрії, тоді як на інші галузі Подільської сільськогосподарської індустрії припадало всього 15% і ці відсотки майже на половину поділялися між вартістю млинарських виробів (7%) та горілчаних і броварних продуктів (8%). Такою великою питомою вагою в сільськогосподарській індустрії Поділля цукрове виробництво виглядатиме у разі, коли ми обмежимося відомостями цензових джерел, що далеко не відповідають дійсній вартості продуктів сільськогосподарської індустрії на Поділлі, особливо щодо млинарства Херсонщини⁶².

У другій половині XIX ст. на Поділлі засновуються товариства, які у своїй діяльності мали пряме відношення до розвитку цукрової промисловості цього регіону. Зокрема, у 1866 р. «Товариство Борівського цукрового заводу» у с. Борівці Ямпільського повіту із капіталом у 350 тис. руб.⁶³, у 1868 р. «Товариство Соболівського цукрового, пісочного і рафінадного заводу» у м. Соболівці Гайсинського повіту з капіталом 800 тис. руб.⁶⁴, у 1873 р. «Товариство Левашово-Войтовецького цукрового заводу» у с. Війтівці Літинського повіту з капіталом у 350 тис. руб.⁶⁵, 1874 р. «Товариство на паях цукрового і рафінадного заводу Гнівань» Вінницького повіту з капіталом у 1 млн 300 тис. руб. кожен⁶⁶, у 1875 р. «Товариство Подільсько-Рахнянських заводів» у с. Лопатинцях Ямпільського повіту з капіталом у 250 тис. руб. кожен⁶⁷, цього ж року також «Товариство Гонорівського цукрового і рафінадного заводів» у с. Тростянець Ямпільського повіту з капіталом у 300 тис. руб. кожен⁶⁸, у 1880 р. «Товариство Вищеольчедаївського цукрового заводу» у с. Вищеольчедаївськ Могилівського повіту з капіталом у 400 тис. руб.⁶⁹ та в 1886 р. «Товариство Вишнечиківського цукрового заводу» у с. Вишнечик Кам'янецького повіту з капіталом в 200 тис. руб.⁷⁰

У різні періоди розвитку цукрової промисловості у Подільській губернії із цукрових заводів Казною збирався промисловий податок, зокрема, у

1867–1868 рр. із 13 заводів губернії⁷¹, у 1899 р. – із Товариства Буцнівського цукрового заводу⁷², та в 1900 р. із цього ж заводу⁷³. У 1900 р. із Товариства Чорноминського заводу⁷⁴, Корделівського⁷⁵, Хреновецького і Вендичанського⁷⁶, 1901 р. – із Вищеольчедаївського⁷⁷, 1903 р. – із Левашово-Войтовецького⁷⁸, 1904 р. – із Левадівського, 1905 р. – з того ж Вендичанського і Хреновецького цукрових заводів Поділля⁷⁹.

Південно-Західний край взагалі був головним цукровим районом імперії. Наскільки великим було зростання цукрової промисловості в цьому краї видно з таких даних: протягом 1865–1866 рр. тут було вироблено 1700000 пудів цукру-піску, у 1881–1882 рр. – 9803298 пудів, у 1889–1890 рр. – 13369895 пудів і в 1899–1900 рр. – 26821755 пудів⁸⁰.

У 1880–1885 рр. у південно-західних губерніях було 130 пісочних і рафінадних заводів з 70 тис. десятин заводських посівів буряку і 98 тис. десятин селянських і плантаторських (дрібнопідприємницьких) посівів, із виробітком 12,5 млн пудів цукру. У 1898–1899 рр. було 127 заводів із 61 тис. десятин заводських посівів і 173 тис. десятин селянських і плантаторських, із виробітком 23,9 млн пудів цукру, і в 1910 р. в українських губерніях було 200 заводів з 152 тис. десятин заводських посівів і 27,3 тис. десятин селянських і плантаторських, з виробітком 78,2 млн пудів цукру (із загального обсягу 300 заводів із загальними розмірами цукрових посівів 430,7 тис. десятин і виробітком 108,8 млн пудів цукру). Іншими словами, Україна мала 60% загальноімперських цукрових заводів, до 98% посівів буряку і до 75% виробітку цукру⁸¹.

Після реформи 1861 р. на Кіровоградщині швидкими темпами розвивалися капіталістичні відносини. Значного розвитку набула промисловість, особливо цукрова. Цукрова промисловість була представлена Грушківським, Мало-висківським, Староосотянським, Сальківським, Капітанівським, Могильнянським, Перегонівським, Олександрівським і Сабліно-Знам'янським заводами. На початку ХХ ст. вони виробляли 1,5 млн пудів цукру⁸².

Провідною галуззю промисловості Харківської губернії у 70-х роках також було цукроваріння. Із 1875–1895 рр. вартість продукції цукроварень зросла з 3 млн 800 тис. до 34 млн 400 тис. руб.⁸³

На Черкащині розвивалися насамперед ті галузі промисловості, що обслуговували сільське господарство, з яких домінуюча роль відводилася цукроварінню. У перші пореформені роки на цукрове виробництво негативно вплинули такі фактори, як зниження сільськогосподарського виробництва й фінансова криза. Це призвело до закриття ряду цукрових заводів⁸⁴.

У середині 90-х років ХІХ ст. на Сумщині налічувалося близько 1000 підприємств. Найбільше було цукрових заводів⁸⁵.

На Лівобережжі друге місце за розмахом виробництва цукру посідав цукро-рафінадний завод Харитоненка, заснований 1869 р. Його річне виробництво становило 4,5 млн руб. Серед інших поміщицьких підприємств виділявся Михайлівський завод у Глухівському повіті, який належав товариству бурякоцукрових заводів Терещенків, заснований 1855 р. із обсягом виробництва в 3 млн руб.; Кеніґа у с. Тростянці Охтирського повіту, заснований 1847 р. із обсягом у 2,6 млн руб.⁸⁶

У 70–80-х рр. ХІХ ст. на зростанні цукрової промисловості позначилися нові фактори. Великий вплив на розміщення галузі мав розвиток сітки залізниць. Нові цукрові заводи зводилися вже здебільшого поблизу залізничних станцій. Так, із 97 цукрових заводів, побудованих в Україні у період з 1871 по 1913 рр., 35 підприємств були розташовані від залізничних станцій на відстані до 5 км, і лише 8 – на відстані більше 30 км. Заводи, які знаходилися в безпосередній близькості від залізниць, у першу чергу підлягали реконструкції, а ті, що були розташовані далеко, припиняли існування. Проте поступово розвиток

залізничного транспорту, різка диференціація тарифів на користь більш далеких перевезень значно послабили вплив географії ринків збуту продукції на розміщення підприємств цукрової промисловості⁸⁷.

У 60-х – початку 70-х рр. у цукровій промисловості наступила криза 1876–1878 рр. Деякі заводи закрилися зовсім. Скоротився обсяг продукції цукру. Загальмувався і процес росту акціонерних товариств⁸⁸.

В Україні в кінці 80-х років було 148 цукрових заводів, які виробляли 17 млн пудів цукру. У кінці 90-х рр. кількість цукрових заводів в Україні зросла до 159 із виробництвом цукру близько 29 млн пудів⁸⁹. У 1889–1890 рр. із 112 заводів Правобережної України 82 виробили більше як по 100 тис. пудів цукру⁹⁰. У 1894–1895 рр. 185 заводів Росії виробили 27,3 млн пудів цукру (84%)⁹¹. Проте у 1900 р. цукрові заводи Росії давали 48 млн пудів цукру, із них на Україну припадало 41 млн пудів, або 85%. Тільки за останнє десятиліття ХХ ст. виробництво цукру в Україні зросло майже вдвічі⁹². Таким чином, в Україні, незважаючи на те, що кількість цукрових заводів зменшилася майже у півтора рази, виробництво цукру в 1894–1895 рр. зросло порівняно з 1860–1861 рр. у 5 разів.

Табл.2. Виробництво цукру в Російській імперії в 1900–1914 рр. (у пудах)⁹³

Роки	Кількість заводів	Вироблено цукру			
		Усіма заводами		У середньому кожним заводом	
		Протягом року	Кожної доби	Протягом року	Кожної доби
		Пудів			
1900–1901	273	48 974 258	756 359	180 717	2770
1901–1902	277	58 803 145	773 699	212 285	2793
1902–1903	276	64 684 864	779 336	234 365	2824
1903–1904	273	63 514 951	888 321	232 655	3254
1904–1905	275	51 519 529	896 010	187 344	3258
1905–1906	275	53 201 143	768 247	193 459	2793
1906–1907	277	78 407 049	922 436	283 058	3330
1907–1908	274	76 197 093	1 036 695	278 092	3783
1908–1909	274	68 830 618	1 042 801	251 207	3806
1909–1910	275	62 311 267	1 112 701	226 586	4046
1910–1911	275	116 614 668	1 192 989	424 053	4338
1911–1912	279	113 059 794	1 202 764	405 232	4311
1912–1913	287	74 785 221	958 785	260 576	3440
1913–1914	281	90 868 788	1 167 979	323 376	4156

Також варто простежити і виробництво цукру та рафінаду на початку ХХ ст. у Російській імперії.

Табл. 3. Виробництво цукру і рафінаду в Російській імперії в 1901–1915 рр. (у млн пуд.)⁹⁴

	1901/2–5/6	1906/7–10/11	1911/12–13/14	1914–1915
Вироблено цукру	52,8	80,6	93	107,9
Вироблено рафінаду	35,9	45,1	54,5	–

Із наведених даних ми бачимо швидкий ріст цукрового виробництва. Зокрема, виробництво цукру за вказаний період збільшилося майже у два рази.

Вузькість внутрішнього ринку в умовах великої конкуренції капіталу, яка продовжувала гостру конкурентну боротьбу, а отже, і «втрати» великої частини прибутку, змусила цукрозаводчиків звернутися до уряду з проханням допомогти їм у вивозі цукру за кордон. Допомога ця повинна була виявитися в тому, щоб цукор, який вивозився за кордон, звільнявся від акцизу. Крім того, у тому, щоб його експортери заохочувалися відповідною премією у зв'язку із тим, що за кордоном цукор був значно дешевший, ніж у Росії. Цукрозаводчики також просили уряд скоротити законодавчим порядком розміри цукрового виробництва. Звернення цукрозаводчиків викликало деяке хвилювання в громадських колах країни. Царський уряд не наважився піти на поступки цукрозаводчикам і відхилив їх клопотання про скорочення цукрового виробництва.

Не одержавши згоди на обмеження цукрового виробництва законодавчим шляхом, цукрозаводчики вирішили організувати синдикат. Такий синдикат був заснований 28 квітня 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві⁹⁵. Майже 70% заводів було монополізовано, що давало можливість підприємцям утримувати високі ціни на цукор, контролюючи його ринки збуту⁹⁶. Тепер споживач цукру в Росії віддавався на цілковиту сваволю об'єднаних цукрозаводчиків. У перший же рік свого існування синдикат встановив норму випуску цукру і тверді, завищені ціни на цукор по 171 заводу (із 219). У 1892–1893 рр. синдикат охопив уже 203 заводи, або 91% усіх заводів країни⁹⁷. Синдикат мав забезпечити підприємцям високі прибутки шляхом нещадної експлуатації робітників. Згодом синдикат перетворився на державно-монополістичне об'єднання. Час від часу синдикат припиняв свою діяльність, а потім знову відновлював її⁹⁸.

Створення цукрового синдикату одразу ж погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки. Тепер вони не могли маневрувати своєю продукцією і збувати її на той завод, який платив дорожче. Після заснування синдикату селяни, за вказівкою синдикату, могли збувати буряки тільки на певні заводи по заздалегідь встановленій, звичайно заниженій, ціні.

Урядові заходи і спекулятивна діяльність капіталістів прирікали працююче населення на недоспоживання цукру. Замість цукру населення Росії змушене було споживати всілякі сурогати. Цукрозаводчики боялися перенасичення внутрішнього ринку і вивозили цукор за бросовими цінами за кордон, а спритні німецькі капіталісти виробляли в себе різні сурогати і вивозили їх у Росію, наживаючись на російських народних злиднях⁹⁹.

Проте на початку ХХ ст. настає промислова депресія і криза у виробництві даної галузі. Щоб краще з'ясувати причини, які викликали депресію і кризу 1905 р., наведемо такий факт. 27 лютого 1906 р. у Києві зібралися надзвичайні загальні збори цукрозаводчиків-рафінерів під головуванням Л.І.Бродського. У вступному слові Бродський заявив про наявність на ринку лишків рафінаду в 2,5 млн пудів і запропонував скоротити виробництво рафінаду на 5%. Тим заводам, які зі свого виробництва рафінаду повинні відрахувати 5% у запаси, рекомендувалося цих запасів «зовсім не виробляти». Доповідач, що виступав на зборах, заявив: «Починаючи з вересня місяця 1905 р., країна і промисловість пережили цілий ряд страйків робітників, що викликали припинення виробництва на заводах, поштово-телеграфний страйк, який так глибоко захитав весь промисловий устрій країни, загальний залізничний страйк, утруднення з відправками, як наслідок недостачі вагонів, так і внаслідок цілковитого припинення прийому вантажів у багато які місцевості і, нарешті, дуже великі утруднення із запасами цукру-піску і доставкою цукрових буряків... Сукупність усіх цих обставин створила цілковите безладдя у всій цукровій промисловості. З одного боку, заводи були переповнені запасами рафінаду, із другого боку, перехід його до

торговців був пов'язаний із такими утрудненнями, що багато пунктів зазнавали буквального цукрового голоду. Результатом такого явища було те, що перехід рафінаду від заводів до торговців у перші чотири місяці періоду 1905–1906 рр., порівняно із відповідними місяцями минулого періоду, зменшився... майже на 3 млн пудів»¹⁰⁰.

Слід відмітити, що пізніше, у роки промислового піднесення, було значним зростання виробництва цукру, хоч воно і проходило нерівномірно. Так, у 1909 р. по всій Росії було вироблено 68,9 млн пудів цукру, у 1910 р. – 63 млн і в 1911 р. – 114,9 млн пудів¹⁰¹.

В Україні виробництво цукру-піску становило від 78 до 85,2% і рафінаду від 73 до 75,3% загального виробництва цукру в Росії (у межах 1924 р.)¹⁰². Кількість діючих в Україні цукрових заводів і число зайнятих на них робітників характеризувалося такими даними:

Табл. 4. Цукрові заводи в Україні на початку ХХ ст.¹⁰³

Роки	Кількість заводів	Кількість робітників
1900	197	116 732
1911	202	116 303
1912	206	117 898
1913	209	126 343
1914	210	129 256

У період промислового піднесення збільшилася цукрова промисловість Подільської губернії за добу 1900–1911 рр. на 70% (від 51 млн 1900 р. до 85,9 млн руб. 1911 р.). Проте, коли ми прослідкуємо кількість виробленої продукції у цей період, то побачимо, що Подільське цукроварство збільшило свою продукцію у 2,5 рази (від 9,9 млн пудів піску 1899–1900 рр. до 25,4 млн пудів піску у 1910–1911 рр. і 23,7 млн пудів цукру у 1911–1912 рр.)¹⁰⁴.

Збільшення продукції, зрозуміло, вимагало й збільшення споживання сировини, у даному разі – цукрових буряків: у той час, як 1899–1900 рр. перероблено 8,8 млн 10 пудових берківців, 1911–1912 рр. перероблено 19,2 млн¹⁰⁵. Кількість цукрових заводів в Україні по губерніях у 1913 р. наведена в таблиці.

Табл. 5. Кількість цукрових заводів по губерніях України в 1913 р.¹⁰⁶

Губернії	Кількість заводів	Кількість робітників
Волинська	17	10377
Київська	78	50500
Подільська	52	25309
Полтавська	12	4919
Харківська	32	20133
Херсонська	4	4499
Чернігівська	14	10613

За останні двадцять років перед Першою світовою війною на Правобережжі України було побудовано 31 завод загальною продуктивністю в сезон 1913–1914 рр. 18 тис. т переробки буряків за добу, а на Лівобережжі – 22 заводи, загальною добовою продуктивністю 12 тис. т¹⁰⁷.

Роки підвищеного виробітку цукру були роками врожаю на цукрові буряки. Отже, зростання продуктивності праці визначалося не стільки механізацією праці і піднесенням культури обробітку цукрових буряків, скільки сприятливими метеорологічними умовами для його вирощування і жорстокою експлуатацією робітників. Вирощувався цукор у Росії в період монополістичної стадії

капіталізму, згідно з політикою синдикату й уряду, за принципом: краще менше, та дорожче. Цей принцип сприяв збагаченню купки капіталістів і погіршував становище робітників.

Кріпосницькі пережитки, що збереглися в Росії, гальмували розвиток виробництва цукру. В Україні, крім того, розвиткові цукрової промисловості перешкоджали дії цукрового синдикату, який гальмував механізацію праці по вирощуванню буряків і виробництву цукру. Внаслідок цього продуктивність праці у цукровій промисловості зростала повільно і нерівномірно, перебуваючи в цілковитій залежності від врожайності і якості буряків.

¹ Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1983. – Т.1. – С.320.

² *Нестеренко О.О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату в Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К., 1952. – С.38–39.

³ Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.4. – С.509.

⁴ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.39.

⁵ Там само. – С.39.

⁶ *Гавронский Ф.А.* Руководство к разведению сахарной свёклы. – Санкт-Петербург, 1883. – С.5.

⁷ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.39.

⁸ *Лященко П.И.* История народного хозяйства СССР: В 2-х томах. – Москва, 1956. – Т.2. – С.480.

⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – О.57. – Спр.183. – Арк.4.

¹⁰ *Струмилин С.Г.* Очерки экономической истории России и СССР. – Москва, 1966. – С.434.

¹¹ *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – С.66.

¹² Там само. – С.38.

¹³ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968. – С.36.

¹⁴ *Воблій К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: В 2-х томах. – К., 1930. – Т.2. – С.191.

¹⁵ Історія народного господарства Української РСР... – С.338.

¹⁶ *Мельник Л.Г.* Назв. праця. – С.73–74.

¹⁷ ЦДІАК. – Ф.442. – О.57. – Спр.183. – Арк.15.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська обл. – К., 1973. – С.29.

¹⁹ Обзор Волынской губернии за 1912 год. – С.104.

²⁰ Обзор Волынской губернии за 1914 год. – С.34–35.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР: Київська обл. – К., 1971. – С.27.

²² Обзор Киевской губернии за 1898 год. – С.42.

²³ Обзор Киевской губернии за 1905 год. – С.53–54.

²⁴ Обзор Киевской губернии за 1907 год. – С.67.

²⁵ Обзор Киевской губернии за 1908 год. – С.44.

²⁶ *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: Соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С.208.

²⁷ Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т.2. – 1897. – С.723.

²⁸ *Мельник Л.Г.* Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1974. – №10. – С.76.

²⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. – К., 1972. – С.31.

³⁰ *Демьяненко А.* Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 гг. – Каменец-Подольский, 1865. – С.34.

³¹ Там же. – С.35.

³² *Гульдман В.К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С.164.

- ³³ Обзор Подольской губернии за 1890 год. – С.43.
- ³⁴ Обзор Подольской губернии за 1891 год. – С.25.
- ³⁵ Обзор Подольской губернии за 1892 год. – С.28.
- ³⁶ Обзор Подольской губернии за 1893 год. – С.26.
- ³⁷ Обзор Подольской губернии за 1895 год. – С.32.
- ³⁸ Обзор Подольской губернии за 1896 год. – С.41.
- ³⁹ Обзор Подольской губернии за 1897 год. – С.28.
- ⁴⁰ Обзор Подольской губернии за 1899 год. – С.65.
- ⁴¹ Обзор Подольской губернии за 1901 год. – С.52.
- ⁴² Обзор Подольской губернии за 1903 год. – С.46.
- ⁴³ *Гульдман В.К.* Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1903. – С.15.
- ⁴⁴ Обзор Подольской губернии за 1905 год. – С.36.
- ⁴⁵ *Филимонов В.В.* Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – Каменец-Подольский, 1911. – С.33.
- ⁴⁶ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – К-ПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9100. – Арк.22–23 зв.
- ⁴⁷ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.8564. – Арк.1.
- ⁴⁸ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2282. – Арк.25.
- ⁴⁹ *Толпыгин М.О.* Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906–1907 гг. – К., 1908. – Вып.1. – С.14.
- ⁵⁰ Там же. – С.5.
- ⁵¹ К-ПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8278. – Арк.37.
- ⁵² *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С.250.
- ⁵³ Отчёт правления товарищества Вишневичковского свёкло-сахарного завода за 1900–1901 год. – Проскуров, 1902. – С.13.
- ⁵⁴ Отчёт правления товарищества Вышеольчедаевского сахарного завода за 1900–1901 год. – Могилёв-Подольский, 1902. – С.12.
- ⁵⁵ Отчёт и баланс наличностей товарищества Щедровского свёкло-сахарного завода на 1-е апреля 1901 года. – Летичев, 1901. – С.2.
- ⁵⁶ Баланс и отчёт Сатановского свёклосохарного и рафинадного завода за 1900–1901 г. – Проскуров, 1901. – С.8.
- ⁵⁷ Отчёт правления товарищества Вишневичковского свёкло-сахарного завода за 1901–1902 год. – Проскуров, 1903. – С.13.
- ⁵⁸ Отчёт и баланс товарищества Вышеольчедаевского сахарного завода за 1901–1902 гг. – Могилёв-Подольский, 1903. – С.14.
- ⁵⁹ Отчёт и баланс товарищества Щедровского свёкло-сахарного завода за 1902 год. – Летичев, 1902. – С.2.
- ⁶⁰ *Городецкий С.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929. – С.47.
- ⁶¹ Там само. – С.48.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Устав товарищества Боровского свёклосохарного завода. – Санкт-Петербург, 1889. – С.3.
- ⁶⁴ Устав товарищества Соболевского свёклосохарного, песочного и рафинадного завода. – Санкт-Петербург, 1910. – С.3–4.
- ⁶⁵ Устав товарищества Левашово-Войтовецкого сахарного завода. – К., 1892. – С.5.
- ⁶⁶ Устав товарищества на паях свёклосохарного и рафинадного завода «Гнивань». – Санкт-Петербург, 1874. – С.3.
- ⁶⁷ Устав товарищества Подольско-Рахнянских заводов. – Санкт-Петербург, 1875. – С.3.
- ⁶⁸ Устав товарищества Гоноровского свёклосохарного и рафинадного завода. – Санкт-Петербург, 1875. – С.3.
- ⁶⁹ Устав товарищества Вышеольчедаевского свёклосохарного завода. – Санкт-Петербург, 1880. – С.4.
- ⁷⁰ Устав товарищества Вишневичковского свёклосохарного завода. – К., 1886. – С.4.
- ⁷¹ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.80. – Спр.278. – Арк.62–83.
- ⁷² К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2215. – Арк.18.

- ⁷³ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2228. – Арк.107.
- ⁷⁴ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2274. – Арк.16.
- ⁷⁵ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2229. – Арк.89.
- ⁷⁶ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2230. – Арк.73.
- ⁷⁷ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2300. – Арк.49.
- ⁷⁸ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2329. – Арк.107.
- ⁷⁹ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2316. – Арк.25.
- ⁸⁰ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.41.
- ⁸¹ *Лященко П.И.* Назв. праця. – С.479–480.
- ⁸² Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська обл. – К., 1972. – С.27.
- ⁸³ Історія міст і сіл Української РСР: Харківська обл. – К., 1967. – С.16–17.
- ⁸⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська обл. – К., 1972. – С.36.
- ⁸⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Сумська обл. – К., 1973. – С.24.
- ⁸⁶ *Темірова Н. Р.* Назв. праця. – С.208.
- ⁸⁷ *Борщевський П.П., Булда М.В.* З історії розвитку і розміщення цукрової промисловості в Росії у дореволюційний період (1802–1914 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1983. – Вип.17. – С.61–62.
- ⁸⁸ *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – С.248.
- ⁸⁹ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.40.
- ⁹⁰ *Гуржій І.О.* Назв. праця. – С.35.
- ⁹¹ Там само. – С.36.
- ⁹² Нариси історії України. – К., 1944. – С.121.
- ⁹³ *Толъгин М.О.* Назв. праця. – С.276.
- ⁹⁴ *Ден В.Э.* Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. – Петроград, 1922. – Вып.1. – С.20.
- ⁹⁵ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.44–45.
- ⁹⁶ *Павлюк В.В.* Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.104.
- ⁹⁷ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.44–45.
- ⁹⁸ *Гуржій І.О.* Назв. праця. – С.35.
- ⁹⁹ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.50.
- ¹⁰⁰ Там само. – С.81–82.
- ¹⁰¹ Там само. – С.106.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ *Городецький С.* Назв. праця. – С.48.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.107.
- ¹⁰⁷ *Борщевський П.П., Булда М.В.* Назв. праця. – С.62.

This article shows the problem of creation and development of sugar industry in Ukraine in the end of XIX – in the beginning of XX century. The evolution of creating this industry is analysed. The article also shows the importance of this industry in the economical and historical development of the country.